

Литература:

1. Материалы госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20-50 годы XX века. Том IX. Военнопленные - казахстанцы Второй Мировой войны. Акмолинская область. Сборник документов и материалов. Составители Кокебаева Г.К. и др. Астана, 2022. - 632 с.
2. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. Алматы: Кайнар, 2002. – 248 с.
3. Материалы специализированного государственного архива управления информатизации и связи Департамента полиции Акмолинской области.
4. Книга памяти Казахстана. Белан П.С., Едигенов Н. Казахстан, 1995. – 480 с.

ҒАНИ МҰРАТБАЕВ ТҮРКІСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ

Шәкірт Канжил, тарих магистрі
Астана» медицина университетінің "МУА" КеАК
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Аңдатпа: Мақалада автор Ғани Мұратбаевтың туған, қайтыс болған жылы, жерленген жері туралы жаңа қорытындыға келіп, өзіндік пікір ұсынды. Автордың анықтауы бойынша Ғани Мұратбаев бастаған жастар қозғалысын кеңестік пролетарлық қозғалыс емес қазақ халқының еркіндік жолындағы ұлттық қозғалысы деп топшылайды. Сонымен бірге, Ғани Мұратбаевтың қоғамдық-саяси қызметін көптеген деректер негізінде нақтылап, тарихнамалық талдаулар жасалынған. Сондықтан да Ғани Мұратбаевтың қазақ тарихындағы алатын орнын саралап, ашып көрсету үшін әлі де зерттей түсу қажет деп есептейді.

Түйін сөздер: Ғани Мұратбаев, Ә.Қоңыратбаев, И.Тоқтыбаев, Түркістан АКСР-і, Қазақ педагогикалық училищесі.

Қазақ халқының арасында тұңғыш рет Түркістан шығыс жастарының көшбасшысы әрі сол жастар қозғалысының ұйымдастырушысы Ғани Мұратбаев туралы көптеген зерттеулер жарық көргені мәлім. Ғани Мұратбаевтың өмірі мен қоғамдық саяси қызметі жайлы естеліктер, әңгімелер, поэмалар тарихи еңбектер жазылғаны белгілі. Солардың қатарында, Иса Тоқтыбаев, Әуелбек Қоңыратбаев, Асқар Тоқмағанбетов және тағы да басқаларды атауға болады. Әсіресе, Сыр өңіріне белгілі зерттеуші журналист Сейілхан Асқаровтың жасаған еңбегі ерекше. Оның жетекшілігімен 1967 жылы жинақталған суреттер мен құжаттар негізінде М. Горький атындағы қалалық кітапханада мүйіс ұйымдастырылады.

Еліміз тәуелсіздік алғалы Ғани Мұратбаев қызметін зерттеушілер қатарында Бауыржан Омаров, Нұртөре Жүсіп, Әміржан Қосанов, Абылай Айдосов, Дәуірхан Айдаров, Мәмбет Қойгелді, Тынысбек Қоңыратбаев және тағы басқалардың зерттеу еңбектерін көрсетуге болады. Аталған ғалымдар өз зерттеулерінде Ғани Мұратбаевтың қоғамдық саяси қызметі туралы жаңа көзқарастар мен тың деректерді көпшілік қауымға танытты. Дегенмен кеңес дәуіріндегі Қазақстан жастар қозғалысын зерттеумен Ғани тұлғасын бүгінгі күн тұрғысында жаңа қыранан ашып көрсету отан тарихының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Ғани Мұратбаев 1902 жылы 2 маусымда бұрынғы Түркістан генерал-губернаторлығының Сырдария облысына қарасты Қазалы уезі қазіргі Қызылорда облысы, Қазалы ауданында дүниеге келеді. Ғанидың әкесі Мұратбай ескіше білім алған орташа ауқатты кісі болған. Мұратбай XIX ғасырдың аяғында 15 жыл болыс болып Кіші жүз Әлім аталығының Қарасақал руын басқарған. Кеңес өкіметі кезінде, коммунистік идеологияға сәйкес Ғанидың шыққан тегі шаруа деп жазылды. Сонымен бірге, бұлай жазылуына тағы бір себеп, Ғани әкесінен төрт жасынан айырылып, ер жеткенде әкеден қалған азды-көпті дүние-мал таусылып, көзге көрінерлік ешнәрсе бола қоймаған. Сондықтан да Ғани тек қана күн көретін дәрежеде өскен. Шешесі Бәтима баланың зеректігін ескеріп, Ғаниды тоғыз жасында

көп қиыншылықпен Қазалы қаласындағы орыс-қазақ (орыс-тузем) мектебіне оқуға береді. 1916 жылы Ғанидың анасы Бәтима дүниеден өтеді. Мектепті үздік бітіріп орысша сауаттанған Ғани 1914-1917 жылдары Қазалыдағы орыс бастауыш училищесінде оқиды. Училищеде оқып жүріп, ақпан, қазан төңкерісіне байланысты түрлі саяси жұмыстарға қатысады. [1, 154 б.]. Ғани Мұратбаев 1918 жылы Ташкент қаласына барып, мұнда ол қазақ-қырғызпедучилищесіне оқуға түседі. Бұл оқу орны Түркістан Республикасы Ағарту халкомы алқасының 1918 жылдың 12 қарашасындағы мәжілісінде Ташкент қаласында Қазақ педагогикалық курстарын ашу жөнінде қаулысы бойынша ашылады [2, с.4]. Оның меңгерушісі болған Иса Тоқтыбаев 1918 жылы 22 қарашада Халық Ағарту комиссариатына арнайы хат жазып, «Өлкелік қазақ курстарына мұғалімдікке Перовскіден Қоңырқожа Қожықов, Хиуадан Әбділазиз Байсейтов, Шымкенттен Сегізбай Айзуновтерді шақыртады [2, с.7]. Сонымен қатар Қазақ педагогикалық училищесінде Халел Досмұхемедұлы Ташкентте Тұрар Рысқұловтың шақыруымен дәрігер болып істейді. Қазақтарға арналған педагогикалық курста Ғани Мұратбаев - С.Өтегенов, Х.Болғанбаев, С.Қожанов, Ф. Лапина, Е. Табынбаев және де жоғарыда аталған қазақтың белгілі зиялыларынан білім алады [2, с.16-17]. Ташкент қаласына жиналған қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары Ғанидың қоғамдық саяси көзғарасының қалыптасуына тікелей ықпал етеді. Сонымен қатар, И.Тоқтыбаев, Х.Досмұханбетов, Қ.Қожықов бастаған алаш арыстары Ғанидың ағартушылық салаладағы қызметінің өсуіне зор үлес қосты деп айтуымызға толық негіз бар. Атап айтқанда, училищеде оқып жүріп, өз білімін жетілдіру мақсатымен Финкельштейн атындағы мемлекеттік кешкі орта мектепте оқиды. Ғани 1919 жылы коммунистік Жастар ұйымына мүше болады. Училище комсомолдары Ғаниды комсомол ұйымының хатшысы етіп сайлайды. 1920 жылы Ғ. Мұратбаев лекторлар қатарында Жетісу аймағының педагогикалық курстарында сабақ беру үшін Верный қаласына жіберіледі. 1920 жылы 21 қаңтарда Ташкентте Түркістан комсомолының 1-ші съезі ашылып, онда Түркістан Жастар Одағын сайлап, өзіне Ресей Коммунистік Жастар Одағының Бағдарламасы мен Жарғысын қабылдайды. 1919-1920 жылдары Түркістан Комсомолы Жастар Одағының Орталық басшы органдарында қызмет атқарумен қатар Ғани Ташкенттегі №14 интернаттың (жетім балалар үйі) директоры болып жұмыс істейді[3, 8-9 бб.].

Ташкентте қызметінің келесі бір ерекше көрінісі Ғанидың баспасөз саласындағы атқарған жұмысы еді. Яғни 1921 жылы 22 наурызда «Жас алаш» 1922 жылы қыркүйекте «Жас қайрат» газетерінің ұйымдастырушысы және алғашқы редакторы болды. Ғани басқарған «Жас қайрат» журналының бетінде белгілі түркітанушы ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың қазақ халқының фольклор мұралары мен этнографиялық ерекшеліктеріне қатысты еңбектері жарыққа шығып тұрған. Солардың қатарында «Елдің күлкілі әңгімелері», «Шын таз», «Жұмбақтар», «Қазақтың құдалық жөніндегі кәдесі, ырым жора-жоралары» атты материалдарды атасақ та болады [4, с.59].

1921 жылы 7-13 шілдеде Орынборда Қазақстан комсомолының 1 съезі болып, оған 194 делегат қатысады. Ғ. Мұратбаев съезді дайындау мен өткізуде үлкен роль атқарады. Осы жолы Ғани этнограф, музыка зерттеушісі А.В.Затаевичпен танысады. Ол Ғанидың айтуымен «Дударай» «Қатын жырау», «Қараторғай», «Сәулем-ай», «Әу-қарғам» әндерін нотаға түсіреді. А.В.Затаевичтің «Қазақ халқының 100 әні» атты кітабында әндерді ауызша орындағандар тізімінде Ғанидың да есімі аталады. 1921 жылы 27 тамызда Түркістан комсомолының III съезінде Ғани Түркістан комсомолы орталық комитетінің жауапты хатшысы болып сайланады. Бұл қызметті 1924 жылдың маусым айына дейін атқарады. Осы жылдары Ғани Түркістан атқару комитеті жатақханасының №18-ші бөлмесінде тұрған. Ол бөлме жастардың жиі жиналатын орнына айналып, онда жұмыс жайлы мәліметтер талқыланып, қызу айтыстар өтетін. «Жас алаш» газетінің редакциясы да осы бөлме болған. Газеттің адресі: Ташкент қаласы, Түркістан өлкелік атқару комитетінің жатақханасы, 18-ші бөлме деп көрсетілген. [5, 4 б.].

1922 жылы 22 мамырда Ресей Комсомолы Жастар Одағының Орталық комитетінің қаулысымен Орта Азиялық бюро құрылады. Ол Түркістан, Бұхара және Хиуа

республикаларының комсомол ұйымдарының қызметін үйлестіріп біріктіреді. Орта Азиялық бюро мүшесі Ғани Мұратбаев бір жыл ішінде Орта Азияны түгелдей аралап шығады. 1922 жыл Ғани компартия қатарына өтеді. Яғни Түркістан Коммунистік партиясының атқару бюросының 1922 жылғы 14 қыркүйектегі мәжілісі кандидаттық мерзімді өткізбестен Ғаниды партия мүшелігіне қабылдады. 1922 жылы 11-12 қазанда Мәскеуде Ресей Комсомолы Жастар Одағының V съезі болып, оның жұмысына 317 делегат қатысады. Съезд жастарға коммунистік тәрбие беру, шаруа жастарының мектебін ашуды ұйымдастыру туралы ұсыныс енгізіп және пионер ұйымын құрады. Съезге Түркістан Комсомолы Жастар Одағының атынан делегат болып Ғани Мұратбаев қатысады. 1922 жылы 16-шы қазанда үлкен театрды Балтық теңіз Флотының комсомолдық қамқорлыққа алуына байланысты V съезің мәжілісі болады. Съездің президиум мүшелері республика теңіз күштері бойынша берілген бұйрықпен құрметті теңізші қатарына қабылданып, ондай құрметке Ғани Мұратбаевта ие болады. [6, 136 б.].

1923 жылы 23 наурызда Ғани Қазалыда жастар конференциясына қатысып, онда Комсомол жастар мен оқушылардың бұқара халық арасында сауатсыздықты жою, клубтар ашу, көшпелі ауылдарды қамқорлыққа алу мақсатында жүргізген жұмыстарының мәнісін түсіндіреді. Конференцияға Қазалыда алғашқы комсомол ұясын (ячейка) ұйымдастырушылардың бірі, ауданда жаппай сауатсыздықты жоюда белсенділік танытқан халық ақыны Байназар Өтепов те қатысып, Ғанимен кездеседі. Ақын Байназар Өтеповтың естелігінде «кеуі сол кездесуде еліміздегі болып жатқан жағдай мен болашақ жәйлі пікір алысқанын, сонымен қатар Ғани оны үлкен ықыласпен Ташкентке оқуға шақырғанын, алайда, түрлі себептермен бара алмағанын» көрсетеді.

1924 жылы Хорезм Республиканың үкіметі Ғанидың қызметін жоғары бағалап, ХССР «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталады. Сол орденнің мандатында «...Орта Азиядағы комсомол ұйымдарына, соның ішінде Хорезм комсомол ұйымдарының жастарына басшылық жасауда көрсеткен жігерлігі үшін Орталық атқару комитеті ХССР дің «Еңбек Қызыл Ту» орденімен наградтайды...» деп көрсетілген. Жастар коммунистік Интернационалының IV конгресі 1924 жылы шілдеде болып өтті. КИМ-нің IV конгресіне Түркістан Комсомолы Жастар Одағы атынан делегат болып Ғ. Мұратбаев қатысады. Конгресте Ғани КИМ-нің атқару комитетінің мүшелігіне сайланып, кейін оның шығыс елдері жастары арасында жұмыс жүргізетін бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалады. Ол 1924-ші жылдың қараша айының ортасына дейін КИМ-нің атқару комитеті мен Ресей Лениншіл Коммунистік жастар одағы ОК-інде тынымсыз еңбек етеді [6, 290 б.].

1924 жылы тамыз айында Қазалыға келіп, Бақытжан Құрманбаеваға үйленеді. Асқынған өкпе ауруына шалдыққан Ғани КИМ-дегі қызметтерін жүргізуге шамасы келмей, 1924 жылдың аяғында емделуге Сухуми курортына жіберіледі. 1925 жылы 15 сәуірде Ғани Мұратбаев мәңгілікке көз жұмды. 1925 жылы 16 сәуір күні Ғанидың денесі салынған табыт Шығыс Еңбекшілері Коммунистік университетінің залына қойылып, оның жанында Балтық Флотының 200 теңізшісі құрметті күзетте тұрады. Кебір деректерде Ғанимен қоштасуға жұрт көп жиналғандығы туралы көрсетіледі. Ғанидың денесі Мәскеу қаласындағы Вагоньов зиратының 20-шы бөлігіне қойылған. 1978 жылы бейіт басына Қазақстан Жастар Одағы ескерткіш орнатады.

Қазалы ауданында Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің филиалы Ғани Мұратбаевтың мемориалдық музейі жұмыс жасайды.

Қорыта келе Ғани бастаған Жастар қозғалысын, соның ішінде кеңестік Қазақстандағы Жастар қозғалысы (1917-1991 жж) тарихын жаңаша көзғараспен жазып, зерделі зертеу қажет. Шын мәнінде 1917-1937 жылдардағы жастар қозғалысы бір жағынан елде кеңес үкіметін ортату мен дамытуға аянбай күш салса, екінші жағынан ұлттық құндылықтарымызды сақтап, оларды дәріптеу, кеңес үкіметі аясында еркін автономиялы республика орнатып оны қалыптастыру сияқты астарлы жолмен болса да азаттық сипат алып отырды. Сондықтан 1917-1991 жылдардағы кеңестік Қазақстандағы Жастар қозғалысы тарихына басқаша ұлттық көзғараспен қарайтын кез келген сияқты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұсабаев Н.Т., Мұсабаева А.Н. «Ортаймаған қазаны - қасиетті Қазалы» Алматы: Денсаулық 1998 200 б
2. Тилеукулов С., Оразымбетов Ш. Первый Казахский институт в Ташкенте (сборник документов и материалов). –Ташкент: ТГПУ им. Низами, 2005. -160 с.
3. Тилеуқұлов Г.С., Қосанбаев С.Қ. Алғашқы баспа жемістері - Ташкент 2001. – 32 б.
4. Жизнь и деятельность представителей казахской национальной интеллегенции в Туркестане / Сборник документов и материалов. – Шымкент: Южной-Казахстанский госуниверситет им. М.Ауезова, 2004. Ч.2. – 276 с.
5. Айдосов А.Х. «Ғажайып ғұмыр» Жас Алаш 1992, 3 маусым.
6. Ғани Мұратбаев: зерттеулер мен құжаттар жинағы. Алматы: Арыс, 2002, 300 б

АЛАШТЫҢ АЛЫП ТҰЛҒАСЫ - МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ - САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Ханат А., 1 курс

Ғылыми жетекшісі: Джумалиева Л.Т.

т.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті

Lazzat-69@mail.ru

Астана қ.

Әр заманның ұрпаққа қояр өз талабы мен міндеті бар. Қай уақытта да өткеннен сабақ алып, оның сындарлы тұстарын үнемі ел жадында ұстау қажеттігі, ұлтымыздың біртуар тарихи тұлғаларын тану және олардың рухани мұраларын қастерлеу ісі, тәуелсіз мемлекетіміз үшін өзінің маңызын жоғалтпайды. Сан тараулы ұлттық тарихымызда өзінің саналы ғұмырын туған халқының азаттығы мен тәуелсіздігі жолына арнап, оның бақытты өмір сүруін аңсап өткен ұлт перзенттерінің бірі – Мұстафа Шоқай болатын. Ол Алаш қозғалысының төл перзенті, Алаш идеялары мен мұраттары аясында қанаттанған, қазақ, өзбек және басқа да түркі халықтарының ұлттық бостандығы үшін күресінің стратегиясы мен тактикасын айқындаған қайраткер. Көрнекті ойшыл, ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті қайраткерінің бар ғұмыры тек белсенді қоғамдық іс-әрекетпен, шығармашылық қызметпен өтті. Мұстафа Шоқай туралы Кеңес кезеңінде ашық айтылмады. Өмірінің жартысын шетелде эмиграцияда өткізген оның есімі тәуелсіздік алғаннан кейін ғана елге оралды, шығармалары жинақталды.

Мұстафа Шоқай 1890 жылы Сырдария губерниясы Ақмешіт уезіне қарасты (қазіргі Шиелі ауданы) Наршоқы ауылында дәулетті би шаңырағында дүниеге келді. Атасы Торғай датқа Сырдария облысындағы бірнеше ауылды басқарған, ал әкесі ауыл-аймаққа белгілі әділ би болған. Мұстафа Шоқай Ташкенттегі ерлер гимназиясы мен Санкт-Петербург университетінің заң факультетін аяқтаған. Ол өзіндік дүниетанымы мен саяси көзқарасын қалыптастырып, бірнеше тілдерде еркін сөйлеген [1, Б.7-8].

Ресей империясының, кейін көп жағдайда оның мұрагері ретінде танылған Кеңес Одағының құрамындағы қазақ, өзбек және басқа да түркі тектес халықтардың ұлт-азаттық қозғалысы тарихында Мұстафа Шоқайдың алатын орны ерекше. Алайда отандық және шетелдік әдебиетте қазақ қайраткерінің шығармашылық мұрасы мен қоғамдық саяси көзқарастарына көбірек көңіл бөлінеді де, ұйымдастырушылық, дипломатиялық, жай адами қырларын пайымдау қағажу қалып келеді. Сондай мәселелер қатарына жиырма жыл уақыт бойы Еуропаның төрінде тәуелсіздік үшін күрес туын көтерген саяси ұйымды құрудағы Мұстафа Шоқайдың ерен еңбегін жатқызуымызға болады. Тәуелсіздік үшін күресте Ресейді мекендейтін түркі халықтарының басын біріктіру, олардың бірыңғай саяси ұйымын құру идеясы әлдеқашан пісіп жетілген еді. Бірінші орыс төңкерісі тұсында «Мұсылман одағы»